

2. Все про соціальну роботу [Текст]: [Короткий енциклопедичний словник-довідник] / За наук. ред. д-ра соціол. наук, проф. Пічі. Вид. 2-ге, випр., перероб. та допов. – Львів : “Новий світ – 2000”, 2013. – 616 с.
3. Дікова-Фаворська О.М. Специфічні групи осіб з обмеженими можливостями здоров'я у фокусі соціології : монографія [Текст] / О.М. Дікова-Фаворська. – Житомир : Полісся, 2009. – 488 с.
4. Кузьмін В.В. Моделювання соціалізації студентів-сиріт у ВНЗ / В.В. Кузьмін // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики : зб. наук. пр. / [редкол.: Д.М. Ядранський (голов. ред.) та ін.]. – Запоріжжя : КПУ, 2011. – Вип. 51. – С. 181–189.
5. Кузьмін В.В. Підвищення конкурентоздатності сиріт-випускників вищих навчальних закладів / В.В. Кузьмін // Ринок праці та зайнятість населення. – 2011. – №4 (29). – С. 44–46.
6. Погрібна В.Л. Соціологія професіоналізму : монографія [Текст] / В.Л. Погрібна. – К. : Алерта : КНТ : ЦУЛ, 2008. – 336 с.
7. Соціальна робота у сфері зайнятості населення: навч. посіб. для студентів спеціальності соціальна робота [Текст] / за ред. В.В. Харабет, А.І. Андрющенко, В.М. Ніколаєвського. – Маріуполь : Новий світ, 2012. – 568 с.
8. Сприяння працевлаштуванню людей з інвалідністю: Метод. посіб. для центрів зайнятості [Текст] / Упорядн. Фокас Л.М., Маршавін Д.Ю. – Харків : “СІМ”, 2011. – 262 с.
9. Статистичний збірник “Ринок праці України – 2013” / Державна служба зайнятості України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dcz.gov>
10. Туленков М.В. Теоретико-методологічні основи організаційної взаємодії в соціальному управлінні : Монографія / М.В. Туленков. – К. : Каравела. 2009. – 512 с.

Стаття надійшла 10.06.2014

УДК 159.9

О.М. Лукашевич

Професійна психологічна ресурсність як чинник громадянського розвитку дорослої особистості: теоретико-методологічний дискурс

У статті проаналізовано сучасні концепції розвитку особистості вітчизняних науковців та вчених близького зарубіжжя. Досліджено, що особистісний розвиток людини відбувається в процесі опанування нею явищ соціального світу, реалізації своїх психологічних ресурсів. Наукове бачення взаємозв'язку особистості і суспільства пов'язане з розумінням особистості як цілісної системи. Громадянський розвиток людини безпосередньо відображає контекст цих стосунків, зокрема в професійній сфері, переломлюючись через суб'єктність особистості.

Ключові слова: особистість, громадянський розвиток особистості, активність, цілісність, суб'єктність, свідомість, громадянська самосвідомість.

This paper examines current concepts of personality development of national scientists and those of former Soviet Union countries. It has been found that the personal development of the individual takes place in the process of learning phenomena of the social world. Scientific vision of the relationship of the individual and society is associated with the understanding of the individual as an integrated system. Civil development of an individual directly reflects the context of these relationships, being refracted through individual subjectivity.

Keywords: identity, civil development of an individual, activity, integrity, subjectivity, consciousness, civil consciousness.

Постановка проблеми. Наукова проблема полягає в тому, що при аналізі чинників розвитку особистості в дорослому віці психологія часто стикалась з практичною неможливістю описати їх у звичних наукових термінах і парадигмах: якщо у вивченні соціальних ситуацій розвитку, сукупності новоутворень, головної і побічних ліній розвитку дитини і підлітка вона має ґрунтовні теоретичні й емпіричні здобутки, то розуміння розвитку дорослої людини, яка спирається на самостійні вибори, індивідуальну відповідальність, персональний життєвий досвід і власну психологічну ресурсність, виявляється таким бага-

тоаспектним і розгалуженим, що вимагає розробки нових ідей і підходів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Спрямованість пошуків за темою статті полягає в дослідженні активності особистості як організації власного життя, саморуку, самоінтеграції (К. Абульханова-Славська, О. Брушлінської та ін.); тема розвитку особистості (Г. Костюк та ін.); самореалізації (Д. Леонтьєв, Л. Коростильова, Н. Сарджвеладзе та ін.); саморегуляції, особистісного зростання (Н. Бітянова, М. Боришевський, І. Булах, П. Лушин, Н. Пов'якель та ін.); реалізації психологічної ресурсності (О. Штепа).

Психологічні аспекти громадянської свідомості в юнацькому віці досліджувались в теоріях розвитку особистості А. Андрєєвої, Л. Божович, С. Рубінштейн, І. Булах.

При цьому нами виявлено дві проблеми: по-перше,

Лукашевич Оксана Миколаївна, кандидат психологічних наук, доцент Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (Київ).

© Лукашевич О.М., 2014

недостатність теорій, які б пояснювали чинники громадянського розвитку особистості; по-друге – відсутність досліджень, які б виявляли специфіку цього процесу в особистості дорослого віку.

Тож **метою** нашої статті є пошук концепцій і теорій розвитку особистості у вітчизняній психології та психології близького зарубіжжя, які під різними кутами зору і в різних вимірах досліджували особливості психічного розвитку дорослої людини, пояснювали чинники її громадянського розвитку.

Виклад основного матеріалу. Аналіз теорій розвитку особистості розпочнемо з тих, що являються основоположними для багатьох сучасних досліджень особистості.

Засновники особистісного підходу в психології (Л. Виготський, О. Леонтьєв, С. Рубінштейн) наголошували на пріоритетності принципу цілісності (системності) у дослідженні розвитку особистості, обґрунтовуючи це тим, що кожна психологічна властивість в аспекті особистості повинна вивчатися з позиції цілісності, а не як сукупність різних індивідуальних особливостей людини. Особистісне, як системне утворення людини, почало виступати особливою соціальною цінністю, своєрідним зразком, здібністю, спрямованою на засвоєння образу світу, інших, себе [5].

Найважливішою для побудови теоретичної моделі розвитку особистості була ідея “соціальної ситуації розвитку” (Л. Виготський). Сила впливу соціальної ситуації, за Л. Виготським, набуває спрямовуючого значення лише у зв’язку із переживанням. У сучасній теорії переживання вводиться як одинця свідомості [6].

Видатним психологом С. Рубінштейном впроваджені основні положення щодо вищої структури особистості – її активність, інтегрованість, спрямованість, індивідуальність, які притаманні їй як суб’єкту життя. В основі цих міркувань лежить теза про співвідношення соціального (зовнішнього) з індивідуальним (внутрішнім). Рубінштейн категорично заперечував точку зору, відповідно з якою треба виводити розвиток особистості безпосередньо з тих соціальних умов, які до неї висуває суспільство [14].

Соціальні вимоги, за вченим, не проєктуються механічно на людину, а опосередковуються внутрішніми умовами, перш за все – власною моральною роботою особистості. Соціальні і моральні вимоги повинні бути прийняті особистістю, виходячи з її власних внутрішніх спонукань (мотивів). При цьому суперечність між зовнішнім та внутрішнім стає джерелом розвитку особистості в суспільстві [13].

Життєвий шлях дорослої людини в концепції С. Рубінштейна розглядається як індивідуальна історія, що твориться кожної миті його індивідуальними виборами, прийнятими рішеннями, здійсненими вчинками (особливо в поворотних, лімінальних моментах життя) [15].

Психологічну розробку категорій “вчинок” і “подія” ми знаходимо у М. Бахтіна [10], який пов’язував із ними становлення особистості людини. Ним також введені поняття фактичності, історичності життя і здійснюваних у ньому вчинків, відповідальності, “переживаємості буття”, “надбуття” з головною діючою особою події – свідомою людиною, за допомогою яких може бути

розкрита внутрішня суть і динаміка розвитку дорослої людини [16].

В. Зінченко наголошував, що вчинки будують особистість, вони немов поєднують онтологічний план із феноменологічним, тобто свідомість із особистістю. “Вчинки не тільки породжують особистість, вони модифікують свідомість, піднімаючи її з буттєвого рівня на рефлексивний рівень завдяки усвідомленню самої себе, своїх власних можливостей, у т.ч. запасів фізичної і моральної енергії” [9].

Моральне становлення особистості – від виникнення моральної властивості (першооснови) до кінцевої форми (вищого рівня сформованості) обґрунтовано відомим вітчизняним науковцем І. Бехом [3], який запропонував генетичний підхід у дослідженні цього феномена. Основою розвитку особистості є воля як першооснова соціальної форми поведінки людини. Саме воля як форма детермінації спонукає особистість до моральних дій, приводить її до “відповідального звернення”, творення і саморозвитку. Адже моральні властивості, які становлять ядро особистості, на думку вченого, є похідними від волі. Розвинена воля – то є моральна воля. Тому в психологічному розумінні воля є усвідомлене хотіння, яке дає особистості свободу, оскільки хотіти – означає оцінювати, вибирати, творити. При цьому, за позицією І. Бека, психологічною основою особистісного розвитку має виступати “довільне прийняття соціальної вимоги і норми” [3].

Цю думку підтримує М. Боришевський, який вважає, що моральні переконання, почуття обов’язку й відповідальності визрівають у лоні самосвідомості особистості. Виховання відповідальності за власні дії та вчинки, за виконання дорученої справи, вимогливості до себе значною мірою залежить від того, як розвивається самосвідомість.

Розвинута самосвідомість є необхідною базовою умовою виникнення у людини прагнення до саморегуляції. Без розвитку здатності до саморегуляції неможливе становлення творчої, соціально відповідальної особистості із загостреним почуттям нового, критичним ставленням до себе та навколишньої дійсності, глибоким розумінням сенсу людського існування, усвідомленням свого місця та ролі серед інших [4].

За його дослідженнями, важливою умовою та складовою громадянської свідомості та самосвідомості є громадянська спрямованість особистості. Саме вона, зазначав М. Боришевський, забезпечує повноцінний розвиток особистості як члена суспільства, котрий психологічно і практично готовий до вияву громадянської відповідальності у власній життєдіяльності [7].

Вагомий внесок у вирішення питань розвитку дорослої особистості зробили представники типологічного підходу (К. Абульханова-Славська, Л. Анциферова, А. Брушлінський та ін.). В основу концепції був покладений принцип суб’єктності, згідно з яким особистість має вивчатись як суб’єкт активності, що володіє можливостями ініціативи, відповідальності і свободи [1]. Таке бачення надає можливість здійснювати аналіз розвитку особистості в русі її життєдіяльності.

Також К. Абульхановою-Славською висунута ідея про дорослу людину як організатора, творця власного

життя, що діє за власним планом, задумом, проектом, пов'язаним із зайнятою в результаті соціалізації і попереднього досвіду життєвою позицією.

Спонукає людину до активної дії конкретна мета, що має перспективу. Саме за таких умов у неї з'являється сильна внутрішня потреба, яка й зумовлює активність. Результатом активності є формування самосвідомості особистості, власного рефлексивного "Я", нової установки, а також потреби у нових соціальних і міжособистісних відносинах. Утверджуючи свою індивідуальність і неповторність у взаємодії із соціумом, виявляючи активність, здатність до творчості, особистість намагається реалізувати себе як компетентна людина, як професіонал у діяльності та громадянин у соціальних відносинах.

Прихильник системно-генетичної концепції Л. Анциферова (процесуально-динамічний підхід) вважала, що "у своїх соціальних і психологічних характеристиках особистість здатна до безмежного розвитку на всіх етапах життєвого шляху". Такий підхід пояснює особливості розвитку особистості в дорослому віці як безперервний рух до саморозвитку і самоздійснення.

Внутрішньою умовою розвитку особистості є постійна незавершеність як характерна генетична риса організації індивіда, як його потенційна можливість до безмежного розвитку. Вчена вважала, що пройдені особистістю стадії розвитку, точніше характерні для цих стадій особистісні новоутворення, "насихуючи" одне одного змістом, перетворюються у синергію працюючі рівні цілісної особистісної організації. Саме ці рівні, проходячи через усвідомлення, рефлексію, критичні оцінки, продуманий вибір, вироблення оптимальних систем дій (які характерні саме для дорослого віку), поступово стають психологічними основами особистості, її фундаментом і феноменологічно виявляють себе в естетичних смаках, інтуїції, передчуттях, моральній поведінці тощо [2].

Розвиток особистості як багаторівневої живої системи обґрунтовувано і в концепції І. Хоміча [20]. Ним виділено п'ять рівнів: 1) структурний; 2) функціональний; 3) психічний; 4) свідомий; 5) поведінково-діяльнісний.

Жоден із цих рівнів не є самостійним. Кожен з них виконує свою специфічну роль у системі і служить невід'ємним її компонентом. Усі вони поєднуються системоутворюючим фактором – кінцевим результатом функціонування живої системи.

Кожний рівень ґрунтується на можливостях і якостях наступного, маючи на них інформаційний, енергетичний та інший вплив. Зазначимо, що всі рівні людини-системи залучено до виконання центрального завдання – підтримання цілісності, стійкості і здатності до розвитку всієї системи.

Вищі рівні ніби вбирають у себе, інтегрують наступні рівні і надають їм якісно нового характеру. Тому всі нижчі рівні і належні до них елементи мають на собі відбиток попередніх.

Такий підхід дає підстави щодо аналізу структурних складових особистості, на кожній з яких у результаті розвитку людини відбуваються певні особистісні зміни. Це дозволяє нам відстежувати утворення громадянських якостей особистості на психічному, свідомому і поведінково-діяльнісному рівнях. Окрім того, можливе урахування

особливостей характеру і темпераменту у типології суспільно спрямованих особистостей, які потенційно розглядаються нами як активні носії громадянських цінностей.

Принцип цілісності відстоювала у своїх роботах вчена І. Булах, яка наголошувала на розумінні цілісності, єдності, нерозривності онтогенетичного розвитку, де розвиток психіки і розвиток особистості взаємопов'язані [5].

Нею виділена нова тенденція у вітчизняних концепціях. Розвиток людини як суб'єкта власної психічної активності розглядається в єдності (але не тотожності) з власною психікою. Сутність буття людини бачиться в ній самій, а розвиток особистості визначається на основі уявлень про саморух, спонтанність, самосходження індивіда до глибин своєї психіки, до возз'єднання із самим собою [5].

У дослідженнях Т. Титаренко, автора структурно-генетичної моделі цілісного саморозгортання життєвого світу людини, саме особистість є активним творцем власного життя [18]. Життєвий світ особистості виступає як результат її саморуху, саморозвитку, розгортання особистісних цінностей і смислів, а також їх структурування відносно зовнішньої дійсності.

Інструментом саморозгортання є домагання особистості. Вони задають швидкість і напрям руху, формують загартованість до перешкод і випробувань, допомагають переосмисленню свого теперішнього життя, визначають резерви зміни його якості. Особистість з реалістичними життєвими домаганнями відрізняється активністю, цілеспрямованістю, креативністю, упевненістю в собі, здатністю до осмислювання свого життя, інтерпретації набутого досвіду, включення його у свій автонаратив.

Вчена наголошувала: в аналізі життєвого шляху дорослої особистості, що здатна до самоконтролю, зріла особистість розрізняє реальність і фантазії в побудові життєвих перспектив, спираючись передусім на минуле з його досвідом поразок і перемог і на майбутнє з його бажаними горизонтами. Тривала й реалістична часова перспектива демонструє ініціативне та структуроване планування людиною власного майбутнього. Тож доросла людина, що набуває зрілості за умов свого конструктивного розвитку, створює найбільш вдалу модель свого подальшого розвитку, вміло балансує на межі між внутрішніми потенціями і зовнішніми запитами, а особистість незріла, інфантильна або схиляється до безбарвного, хоча, можливо, і старанного функціонування як відповідь на зовнішні очікування, або самозаглиблюється, усамітнюється, орієнтується виключно на внутрішні імпульси та ігноруючи зовнішні умови [20].

Співзвучні з цими висновками думки В. Моргун і Н. Ткачової, які виходили з того, що зріла особистість є суб'єктом власного розвитку. Через власні психологічні зміни вона може перетворювати свою провідну діяльність і соціальну ситуацію розвитку [11].

У свою чергу вчений В. Татенко в обґрунтуванні феномену суб'єктності прагне показати незалежність його розвитку від суспільних відносин, діяльності, свідомості. Він звертається до онтологічного уявлення суб'єктності як зсередини особистості детермінованої активності самопізнання, самопокладання і самоздійснення в їх специфічному людському вираженні [17].

Суб'єкт виступає найголовнішою основою, яка інтегрує психіку і особистість, свідомість і діяльність, свідоме і безсвідоме у просторі та часі онтологічно недискретного протікання і розвитку життя. Субстанціональну (самопричинну і самодіючу) основу активності людини становить суб'єктне ядро. Як самопричина і самодія виступає субстанціальна інтуїція. Остання, за поглядами вченого, первісно притаманна людській істоті і дозволяє їй проявляти суб'єктну життєву активність у тих формах (особистості, індивідуальності), які відповідають людській природі.

Однак відокремлення розвитку особистості від зовнішніх умов, на якому наголошує вчений, у принципі неможливо. Особистість – це соціальна характеристика людини, тож вилучаючи її з оточуючого середовища можна отримати “стерильний продукт” (авторський термін), який в жодному сенсі не відображатиме особливе в людині – моральні, духовні, громадянські цінності, які формуються виключно у соціумі і мають сенс у конкретному суспільстві.

Разом з тим для нас є дуже цінною ідея науковця щодо процесу розвитку суб'єкта психічної активності, за якою на кожному віковому етапі виникають (від немовляти до повноліття) відповідні суб'єктивні механізми психічної активності: самозапитування, самоапперцепція, самооцінювання, самоактуалізація, самовизначення, самопоцінювання та самопокладання [17].

У дорослому віці до визначених механізмів, на думку сучасних вчених (О. Яремчук), додається самоздійснення як етап і складова процесу конструювання “Я” (поряд із самоактуалізацією і саморозвитком). Це відкриває доступ до осягнення свого призначення, розширює індивідуальне “Я” до меж колективного суб'єкта (етнокультурної спільноти) [8].

Свій погляд щодо аналізу сучасних вітчизняних теорій приводить науковець І. Булах: “... У цілому процес розвитку особистості, навіть у логіці мисленнєвого ланцюга, уявляється досить складним. Це процес деякого динамічного, конструктивного “еволюціонування”, для розуміння якого треба “звільнити” суб'єкт діяльності від зовнішнього середовища і діяльності. Особистість у зв'язку з цим несе в собі і постійно накопичує власний потенціал (вільний рух, субстанціальні інтуїції) розвитку і саморозвитку” [5]. Тому з позиції представників цієї тенденції правомірно говорити про самоактивність, спонтанність, саморозгортання, самоздійснення і саморозвиток особистості. В їх роботах з поняттям “розвиток” уподібнюються терміни “самоінтегрування”, “свобода”, “творчість”, “самореалізація” тощо”.

Погоджуючись з думкою щодо складності такого підходу, ми вбачаємо у ньому можливість пояснення потенціалів і ресурсів громадянського розвитку особистості в дорослому віці, виокремлення тих психологічних феноменів, які виникають на рівні самоусвідомленої незалежної від громадянської позиції особистості, яка формується як прояв внутрішньої свободи і громадянського самоздійснення.

Такий підхід, що певним чином є інтегруючим щодо наведеного на попередніх частинах тексту, відкриває перспективи праксеологічному спрямуванню досліджень, зокрема в рамках методики визначення вікової психоло-

гічної ресурсності. Психологічна ресурсність розуміється як здатність людини актуалізувати власні психологічні ресурси з метою саморозвитку, саморозкриття у взаєминах та надання підтримки іншим [21].

Характерно, що існує певна диференціація щодо факторів у різних вікових групах дорослих людей. Так, у групі 20–40 років самореалізація у професії корелює з ефектом творчості, у групі віком 41–60 років – з любов'ю, а у групі 60 років і старше – з вірою у добро [21]. Евристичний потенціал розглянутої методики вбачається у можливості виявляти кореляцію між характеристиками різного рівня узагальнення: вузького, конкретного (професійний ресурс) із найбільш широкими, інтегративними характеристиками (добро, любов). Думається, такий підхід може бути використаний і для дослідження громадянського саморозвитку дорослої людини в контексті використання її власного професійного психологічного ресурсу.

Такий підхід пояснює прийняття дорослою особистістю себе як громадянина не з точки зору правових відносин (громадянин-держава) і не з відчуття боргу перед країною, які носять скоріше зобов'язуючий характер, а з внутрішньої громадянської позиції, свободи самовиявлення, розуміння необхідності побудови громадянського суспільства для себе й інших як умови щодо реалізації творчого потенціалу людини, її особистісного і громадянського самоздійснення.

Наше розуміння громадянського розвитку особистості в дорослому віці поєднує позицію сучасних вчених (Т. Титаренко, В. Татенко, І. Булах), за якою джерело розвитку особистості полягає в самій людині, що окреслює перспективи дослідження ресурсів розвитку особистості як потенціалу її громадянського розвитку. А також ґрунтується на розумінні значущості впливу соціуму на розвиток особистості як умови її громадянського розвитку, у взаємодії з яким розкривається в особистості суттєве, типове, що закономірно формується в конкретно-історичній системі соціальних відносин: відбувається засвоєння людиною громадянських цінностей, норм, установок, зразків поведінки, властивих сучасному суспільству, соціальній спільності, групі і відтворення нею соціальних зв'язків і соціального досвіду.

Висновки. Аналіз основних психологічних підходів доводить, що особистісний розвиток людини відбувається в процесі опанування нею явищ соціального світу (Л. Виготський, С. Рубінштейн, Л. Анциферова). Особистість є соціальною характеристикою людини, що вказує на ті її якості, які розвиваються і формуються під впливом громадських стосунків, спілкування з іншими людьми тощо. Громадянський розвиток людини безпосередньо відображає контекст цих стосунків, корелюючись суб'єктністю особистості. Наукове бачення взаємозв'язку особистості і суспільства пов'язане з розумінням особистості як цілісної системи (С. Рубінштейн, К. Абульханова-Славська, І. Хомич, І. Булах та ін.) що у русі свого саморозвитку досягає вищих рівнів моральної свідомості, які формують її громадянську самосвідомість, громадянську позицію і відповідальність, проявляється у професійній, громадянській, сімейно-побутовій сферах у процесі взаємин людини з іншими людьми, соціальними групами, суспільством. При цьому існує певна залежність активності

громадянської особи від реалізації її професійного психологічного ресурсу.

Прогресивні зміни механізмів соціально-психологічного відображення, способів поведінки, видів діяльності і громадянської активності людини зумовлені єдністю соціальних впливів з її природними можливостями.

На цьому ґрунтується наше розуміння проблеми особистісного і громадянського розвитку, системи становлення та формування індивіда в соціальному середовищі, урахування в процесі індивідуальної своєрідності людини, можливості здійснення нею однієї й тієї ж діяльності психологічно різними шляхами, рефлексії як внутрішнього механізму розвитку особистості, ставлення до індивіда як до найвищої цінності, носія національного світогляду, суспільних інтересів та настроїв. Такий підхід надає змогу конкретизувати об'єктивні та суб'єктивні умови ефективності особистісного і громадянського розвитку особистості в суспільстві.

Список використаних джерел

1. *Абульханова-Славская К.А.* Стратегия жизни / К.А. Абульханова-Славская. – М. : Мысль, 1991. – 299 с.
2. *Анцыферова Л.И.* Методологические проблемы психологии развития / Л.И. Анцыферова // Принцип развития в психологии. – М. : Наука, 1978. – С. 3–20.
3. *Бех І.Д.* Від волі до особистості / І.Д. Бех. – К. : Україна-Віта, 1995. – 202 с.
4. *Боришевский М.И.* Саморегуляция поведения школьников / М.И. Боришевский // Советская педагогика. – 1991. – №3. – С. 63–67.
5. *Булах І.С.* Психологія особистісного зростання підлітка : монографія / І.С. Булах. – К. : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2003. – 340 с.
6. *Выготский Л.С.* Собр. соч.: в 6-ти т. – Т. 4. Детская психология / [под ред. Д.Б. Эльконина]. – М. : Педагогика, 1984. – 432 с.
7. *Громадянська спрямованість та її виховання у дітей.* Методичні рекомендації / М.Й. Боришевський, Н.Д. Володарська, О.І. Пенькова та ін. [за заг. ред. М.Й. Боришевського]. – К. : Міленіум, 2002. – С. 48–59.
8. *Етапи конструювання "Я": самоактуалізація, саморозвиток, самоздійснення в індивідуальній міфотворчості* [Електронний ресурс] / О.В. Яремчук. – Режим доступу : <http://forum.onu.edu.ua/index.php/topic,4984.0/wap2.html>
9. *Зинченко В.П.* Проблемы психологии развития (читая О. Мандельштама) / В.П. Зинченко // Вопр. психол. – 1992. – №5–6. – С. 44–53.
10. *Махлин В.Л.* Михаил Бахтин: Философия поступка. – М. : Знание, 1990. – 64 с.
11. *Моргун В.Ф.* Монистическая концепция многомерного развития личности / В.Ф. Моргун. – Полтава, 1989. – 56 с.
12. *Психологічні закономірності розвитку громадянської свідомості та самосвідомості особистості* / [М.Й. Боришевський, М.І. Алексєєва, В.В. Антоненко та ін.]; за заг. ред. М.Й. Боришевського : у 2-х т. – К., 2001. – Т.І. – 244 с.; Т.ІІ. – 345 с.
13. *Рубинштейн С.Л.* Бытие и сознание / С.Л. Рубинштейн. – М. : Изд-во АН СССР, 1957. – 328 с.
14. *Рубинштейн С.Л.* Теоретические вопросы психологии и проблема личности // Психология личности. Тексты / под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, А.А. Пузыря. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1982. – С. 28–34.
15. *Рубинштейн С.Л.* Человек и мир / С.Л. Рубинштейн. – М. : Наука, 1997. – 190 с.
16. *Сапогова Е.Е.* Взгляд на взрослость изнутри: психологический дивертимент // Психология зрелости и старения / Е.Е. Сапогова. – 2001. – №1 (13). – С. 5–27.
17. *Татенко В.А.* Психология в субъектном измерении: монография / В.А. Татенко. – К. : Просвіта, 1996. – 404 с.
18. *Титаренко Т.М.* Жизненный мир личности: структурно-генетический подход : дис... докт. психол. наук : 19.00.01 / Т.М. Титаренко. – К., 1994. – 305 с.
19. *Титаренко Т.М.* Життєві домагання особистості у сучасному потенціалістському дискурсі // Наук. зап. Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України [за ред. С.Д. Максименка]. – К., 2006. – Вип. 25. – С. 416–430.
20. *Хомич И.И.* Человек – живая система: Естественнонаучный и философский анализ / И.И. Хомич. – Минск : Беларусь, 1989. – С. 70–94.
21. *Штена О.С.* Особистісна зрілість як передумова становлення психологічної ресурсності людини // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Інституту психології імені Г.С. Костюка. – Т. 11. – Психологія особистості. Психологічна допомога особистості. – Вип. 8. – Ч. 2. – К., 2013. – С. 576–584.

Стаття надійшла 30.05.2014